

A to Polska właśnie...

**PRZEWODNIK DO ĆWICZEŃ Z GEOGRAFII TURYSTYCZNEJ
I KRAJOZNAWSTWA**

Łódź 2006

**PRZEWODNIK DO ĆWICZEŃ Z GEOGRAFII TURYSTYCZNEJ
I KRAJOZNAWSTWA**

ŁÓDŹ 2006

Recenzent
Prof. dr hab. Jerzy Wyrzykowski

Skład i redakcja
Anna Araszkiewicz

Opracowanie graficzne
Anna Wosiak

Okładka
Barbara Grzejszczak

ISBN 83-918688-3-4

© M. Dobroniak, J. Kowalczyk-Anioł, M. Lawin, J. Mokras-Grabowska, A. Prączko,
M. Rochmińska, P. Rzeńca, A. Siejkowska, A. Stasiak, 2006

Wydawnictwo
WSTH w Łodzi

ADRES WYDAWNICTWA

Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa w Łodzi
ul. Senatorska 11, 93-192 Łódź
tel./fax (42) 640 20 69
e-mail: wsth@wsth.edu.pl

Druk: Triada
91-340 Łódź, ul. Limanowskiego 147/149

SPIS TREŚCI

Wstęp	5
1. Miasta i miasteczka (<i>Piotr Rzeńca</i>)	7
2. Uzdrowiska (<i>Małgorzata Dobroniak, Agnieszka Siejkowska</i>)	27
3. Sanktuaria i ośrodki pielgrzymkowe (<i>Agnieszka Siejkowska, Andrzej Stasiak</i>)	41
4. Zamki, pałace i dwory (<i>Joanna Kowalczyk-Anioł</i>)	59
5. Zabytki techniki i przemysłu (<i>Andrzej Stasiak</i>)	77
6. Muzea (<i>Andrzej Stasiak</i>)	93
7. Obiekty historyczno-wojskowe (<i>Marek Lawin, Andrzej Stasiak</i>)	109
8. Mniejszości narodowe i religijne (<i>Justyna Mokras-Grabowska</i>)	127
9. Kultura ludowa (<i>Justyna Mokras-Grabowska</i>)	143
10. Baśnie i legendy (<i>Piotr Rzeńca</i>)	159
11. Kuchnia polska (<i>Małgorzata Rochmińska, Anna Prączko</i>)	171
Aneks (<i>Andrzej Stasiak</i>)	185

7. OBIEKTY HISTORYCZNO-WOJSKOWE

Stały rozwój sztuki wojennej od czasów późnego średniowiecza wymuszał powstawanie coraz doskonalszych budowli służących obronności. Zgeometryzowane obiekty ujęte w sztywne, precyzyjne, matematyczne ramy miały być odpowiedzią na coraz skuteczniejszą siłę ognia artyleryjskiego.

Już XV w. przynosi początek pierwszego okresu w historii budownictwa obronnego – **okresu twierdz klasycznych** (zwany też **hetmańskim**). Nie można jednak wyznaczyć wyraźnej granicy czasowej, kiedy kończy się czas tradycyjnych zamków wraz ze starymi systemami (ścianowym, zatokowym wieżowym i basztowym) i zaczynają pojawiać się basteje, a wreszcie bastiony – charakterystyczne systemy dla twierdz klasycznych. Systemy te przez długi czas będą się ze sobą „mieszać” i występować obok siebie. Do naszych czasów przetrwały setki takich dzieł obronnych, teoretycznie odpornych na działanie broni palnej. Praktyczne zasady fortyfikacji najlepiej sformułował Polak Freitag w 1631 r. Jego koncepcje wielokrotnie wykorzystywane przetrwały aż do poł. XVIII stulecia.

W ramach okresu „hetmańskiego” (twierdz klasycznych) można wydzielić trzy podokresy:

- 1) basztowo-bastejowy (ok. 1500–1580),
- 2) trzech systemów (ok. 1580–1620),
- 3) twierdz bastionowych (1620–1700).

Już w poł. XVII w. okazało się jednak, że zgeometryzowane, sztywne, wieloboczne założenia posiadają wiele wad. Następuje więc rozbudowa fortyfikacji zewnętrznych według nowych koncepcji szkoły holenderskiej i później francuskiej Vaubana i Montalamberta.

Koniec okresu twierdz klasycznych rozpoczyna z początkiem XVIII w. **okres twierdz głównych**. To czas budowy znaczących dla państwa lub regionu bardzo rozbudowanych, opatrzonych w zewnętrzne fortyfikacje warowni-twierdz. Ich cechą charakterystyczną stają się wysunięte szańce i forty zlokalizowane nawet na powierzchni kilkunastu kilometrów kwadratowych. Tworzą one regionalne systemy obronne o nieznaną dotąd skalę. W ramach tej epoki obronnej można wyróżnić trzy wyraźne kierunki.

Pierwszy kierunek opiera się na wybitnych twórcach (mówi się o manierze Vaubana), którzy przywracają walory obronne upadającemu powoli **systemowi bastionowemu**. Nie wprowadzają oni jakichś rewolucyjnych zmian, lecz na nowo adaptują znane już wcześniej formy. Tradycyjny obwód twierdzy powoli zmienia się w rdzeń układu i otrzymuje specyficzny wieniec „zewnętrzny” – nowy obwód walki dopełniony przyczółkami mającymi charakter pojedynczych fortów. One to w XIX w. uzyskują autonomię, zmieniając się w cały zespół szanów w tzw. koncepcji „obozów warownych” Rogniata. System bastionowy ujawnił jednak w pełni swą

niedoskonałość podczas wojny francusko-pruskiej w 1870 r., co doprowadziło do ostatecznej jego degradacji i upadku.

Drugi kierunek to **system kleszczowy**. Jego korzenie sięgają XVI w., dopiero jednak w XVIII stuleciu urasta on do konkurencyjnego w stosunku do bastionowego. Jego rzecznikami byli m.in. Walrave i Montalembert (w Polsce: Kościuszko, Prądyński). System kleszczowy jest w istocie zwielokrotnieniem i ujęciem w geometryczne rygory dawnych zatok. Narisy obiektów tworzonych w systemie kleszczowym składają się na przemian z zatok i naroży pod kątem 90–120°, tworząc znane ze starych planów gwieździste narisy. Na szeroką skalę system kleszczowy wprowadza szkoła staropruska. Głównym elementem stają się forty w postaci gwiazd lub bastionów oddzielonych (lunet).

Trzecim i ostatnim kierunkiem jest **system poligonalny**, opierający się zresztą na systemie kleszczowym. Ów poligonalny narys wprowadził Francuz Montalembert, który wychodził z założenia, że „wał może być nawet z papieru, byle mogło zeń strzelać tyle dział, aby oblegający nie mógł postawić na przedpolu ani jednego”. Najważniejsza jest bowiem daleka walka artyleryjska – taki system daje możliwość dowolnego zestawienia kurtyn i skierowania ognia z wałów na przedpole. Wał dzięki długim prostym liniom poligonu (wieloboku) tworzy obwód rdzenia twierdzy, a ściany stanowiące wielobok mogą być nie tylko proste, lecz załamywane w zależności od warunków terenowych.

Najważniejszą różnicą i olbrzymią zaletą wieloboków tego systemu była elastyczność. Swobodne kształtowanie kurtyn było podstawową sprawą, bo to one przejmowały rolę stanowisk artylerii broniącej przedpole. W narożu lub pośrodku takiego poligonu wałów poprzedzonych fosą umieszczano reduty lub mniejsze kaponierzy-kojce (stąd system ten nazywa się czasem kaponierowym lub kojcowym). Zbędne stają się rozbudowane dotąd fortyfikacje zewnętrzne i maleje rozmiar wałów. System poligonalny panuje aż po lata 1860–1870.

Od mniej więcej połowy XIX stulecia następują rewolucyjne przemiany w sztuce obronnej. Są one efektem bardzo szybkiego rozwoju broni palnej: powszechnego zastosowania karabinu Dreysego (wynalezionego w 1836 r.), użycia artylerii gwintowanej o zasięgu prawie 9 km (od 1870 r.), pojawieniu się prototypu karabinu maszynowego i rewolweru, a w późniejszych czasach użycia tzw. pocisku o działaniu minowym (wybuchający) o donośności już 15 km (1885 r.) oraz powtarzalnego karabinu Mausera.

W odpowiedzi na nowe środki walki zmodyfikowano sposoby obrony poprzez wprowadzenie nowych materiałów (cegłę zastępuje beton, stalo-beton i staliwo), narysów i profili obrony oraz systemów obrony. Okres ten nazywany jest **okresem obszarów warownych**.

Teoretyczna myśl sztuki obronnej przynosi w latach 1860–1940 aż trzy nowe systemy obronne:

System fortowy ześrodkowany charakteryzuje się tworzeniem pierścienia samodzielnych izolowanych fortów. System ten posiada cechy systemu przejściowego, gdyż znany już wcześniej fort przejmuje tym razem samodzielność i główne funkcje obronne. Następnie stworzył on własny system w skali regionalnej w postaci tzw. twierdzy szkieletowej, czyli pierścienia broniących się kilkunastu oddzielonych artyleryjskich fortów rozmieszczonych od 3 do 6 km wokół starego rdzenia.

System fortowy grupowy występuje w trzech odmianach fortyfikacyjnych kontynuujących postać fortu ześrodkowanego, następnie pancernego (stal i beton) i na koniec nowość polegająca na rozrzuceniu elementów fortu w większej przestrzeni. To ostatnie rozwiązanie rozpraszało niszczącą siłę przeciwnika i pozwalało uniknąć dotkliwych strat wielu elementów fortyfikacji podczas ataku.

Kolejnym systemem fortyfikacyjnym staje się **system fortyfikacji rozproszonej**. Ogólny kierunek rozwoju w sztuce obronnej już od schyłku stulecia skłaniał do rozpraszania dzieł na większym obszarze. Doświadczenia ciężkich, długotrwałych walk pozycyjnych w czasie I wojny światowej ostatecznie przełamują opory dla tych poczynąń, dając początek nowemu systemowi. W dużym skrócie polegał on na scaleniu w jedną całość dzieł stałych (np. kojce forteczne, tradytorowe oraz schrony bojowe, ostrogi forteczne) i wzmacniających je umocnień polowych (okopy, baterie) wraz z siecią wszelkiego rodzaju przeszkód (zasieki przeciw piechocie, przeszkody przeciwczołgowe: rowy, słupy, kozy, pola minowe). Wszystkie te elementy łączone były bardzo głębokimi tunelami.

Zaczęto stosować także **schrony pancerne (bojowe)** o grubości 5 m (gdy były zbudowane z żelbetu) lub 20 m (gdy były zbudowane z ziemi). Większość jednak schronów zabezpieczała jedynie przed artylerią 150 mm.

Wydarzenia I, a zwłaszcza II wojny światowej pokazały dobitnie, że budowane dużym nakładem środków potężne linie umocnień jedynie sporadycznie spełniały swą rolę. Nieprzyjaciół bardzo rzadko decydował się na frontalny atak, najczęściej stosował manewry oskrzydłujące, wobec których obrońcy, chcąc uniknąć okrążenia, musieli wycofywać się i opuszczać fortyfikacje bez jednego wystrzału. Dodatkowo dynamiczna sytuacja na polu walki często nie pozostawiała czasu na pełne obsadzenie umocnień i przygotowanie załogi do obrony.

Okres zimnej wojny zaowocował wyścigiem zbrojeń, którego skutkiem było wyprodukowanie wielu środków masowego rażenia ataku (broń atomowa, biologiczna, chemiczna). W tej sytuacji rozwój klasycznej architektury obronnej przestał mieć sens. Jedynie rozwój infrastruktury podziemnej (schrony atomowe) był w stanie, przynajmniej teoretycznie, zapewnić bezpieczeństwo. Formą obrony w tym czasie była groźba przeprowadzenia równie skutecznego kontrataku dzięki systemom satelitarnym, pozwalającym wykryć atak na tyle wcześniej, by można było go zneutralizować i odpowiedzieć używając techniki zdalnego naprowadzania rakiet balistycznych niosących ładunek nuklearny.

Współcześnie nie można mówić o architekturze obronnej, a jedynie o obiektach służących dla prowadzenia działań wojennych, tak w obronie, jak i w ataku.

Polska jest niezwykle bogatym skansenem architektury militarnej. Skomplikowana historia (liczne wojny, powstania, ale i zmiany granic) spowodowała, że na dzisiejszych ziemiach polskich znajdują się setki obiektów militarnych pochodzących z różnych epok i, co szczególnie interesujące, wzniesionych przez różne armie. Miłośnicy tego typu zabytków mogą zwiedzać zarówno XVII- i XVIII-wieczne fortyfikacje, XIX-wieczne twierdze i obszary warowne, jak i XX-wieczne linie umocnień czy pojedyncze schrony i bunkry. Są to obiekty napoleońskie, pruskie (niemieckie), rosyjskie (radzieckie), austriackie i oczywiście polskie. Stanowią one materialne świadectwo burzliwej przeszłości, przypominając o wielu, niekiedy już zupełnie zapomnianych, wydarzeniach historycznych.

O randze krajoznawczej poszczególnych obiektów decydują z jednej strony ich walory architektoniczno-militarne (np. unikalność rozwiązań konstrukcyjnych czy obronnych), z drugiej zaś – walory historyczno-emocjonalne (np. miejsce pamięci narodowej). Nie należy bowiem zapominać, że w wielu przypadkach obiekty te są miejscem bezpośredniego kontaktu z historią, a ich zwiedzanie to nie tylko zwykłe zaspokajanie ciekawości, ale także sposób kreowania postaw patriotycznych.

Przedmiotem zainteresowania „militarnego” turysty mogą być:

a) różnorodne budowle obronne (twierdze, forty, cytadele, bunkry, linie umocnień itp.) – zachowane w całości lub jako ruiny, zabezpieczone i udostępnione zwiedzającym lub też jeszcze nieprzystosowane do zwiedzania,

- b) pola bitew – miejsca, gdzie rozegrały się ważne wydarzenia historyczne,
- c) muzea wojskowe lub posiadające większe zbiory militarne, w tym skanseny sprzętu i umocnień wojskowych,
- d) pomniki upamiętniające wydarzenia historyczne (bitwy, walki, potyczki),
- e) mogiły i cmentarze poległych żołnierzy,
- f) wydarzenia o charakterze militarnym:
 - święta jednostek wojskowych („dzień otwarty”, pokazy sprzętu wojskowego itp.),
 - spotkania i zloty miłośników militariów (np. pojazdów wojskowych), grup rekonstrukcji historycznych¹,
 - inscenizacje bitew.

LITERATURA

- Bereza T., Chmielowiec P., 2000, *Linia Mołotowa. Krótka historia i przewodnik po zapomnianych fortyfikacjach na Ziemi Przemyskiej i Roztoczu*, Przemysł.
- Bereza T., Chmielowiec P., Grechuta J., 2002, *W cieniu „Linii Mołotowa”*, Rzeszów.
- Bogdanowski J., 1996, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa–Kraków.
- Bogdanowski J., Holzer Z., Kornecki M., Swaryczewski A., 1994, *Architektura obronna. Słownik terminologiczny architektury*, Warszawa.
- Bochenek R. H., 1989, *1000 słów o inżynierii i fortyfikacjach*, Warszawa.
- Chorzępa J., 2005, *Fortyfikacje. Przewodnik po Polsce*, Pracownia Kartograficzna Carta Blanca Jacek Sztolcman, Warszawa.
- Jakowlew W. W., Szmakow N., b.r.w., *Fortyfikacja stała przed i w czasie I wojny światowej*, Przasnysz.
- Łagowski S., *Szlakiem twierdz i ufortyfikowanych przedmości*, Ajaks, Pruszków.
- Miniewicz J., Perzyk B., *Wał Pomorski*, Militaria Bogusława Perzyka.
- Perzyk B., Miniewicz J., b.r.w., *Międzyrzecki Rejon Umocniony*, Militaria Bogusława Perzyka.
- Piskalo A., 1977, *Grody, zamki, fortece*, Warszawa.
- Rogalski M., Zaborowski M., 1978, *Fortyfikacje wczoraj i dziś*, Warszawa.
- Rola Z., b.r.w., *Tajemnice wielkopolskich fortyfikacji*, Zysk i S-ka, Poznań.
- Rożański J., 1966, *Twierdza Przemysł*, Warszawa.
- Rożański J., 1995, *Tajemnice Twierdzy Przemyskiej*, Przemysł.
- Tomczak A. (red.), 1994, *Kartografia forteczna*, Warszawa.
- Zduniak J., b.r.w., *Przewodnik Wilczy Szaniec i inne kwatery wojenne Hitlera. Twierdza Giżycka*, Wyd. Energopol-Trade-Poligrafia, Olsztyn.
- Zeidler F. W., Zeigert D., b.r.w., *Kwatery główne Führera*, Wyd. Colori.

LITERATURA UZUPEŁNIAJĄCA

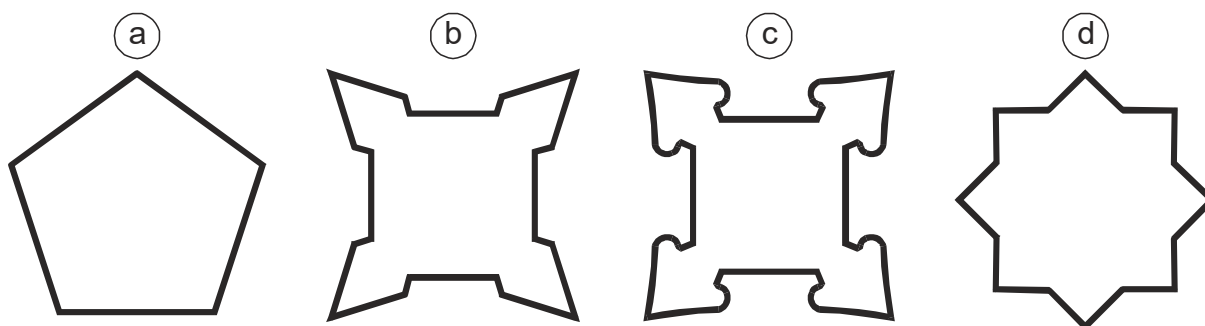
Czasopisma: *Fortyfikacja*, *Infort* – *Śląski Zeszyt Historyczny*, *Twierdza*.

¹ Polska nazwa „rekonstrukcja historyczna” jest odpowiednikiem angielskiego terminu *reenacting*, oznaczającego możliwie najwierniejsze odtwarzanie ściśle określonego wycinka historii działań wojennych (począwszy od detali oryginalnego umundurowania i wyposażenia żołnierza danej jednostki po odgrywanie scen i odtwarzanie atmosfery wybranego autentycznego wydarzenia).

STRONY INTERNETOWE

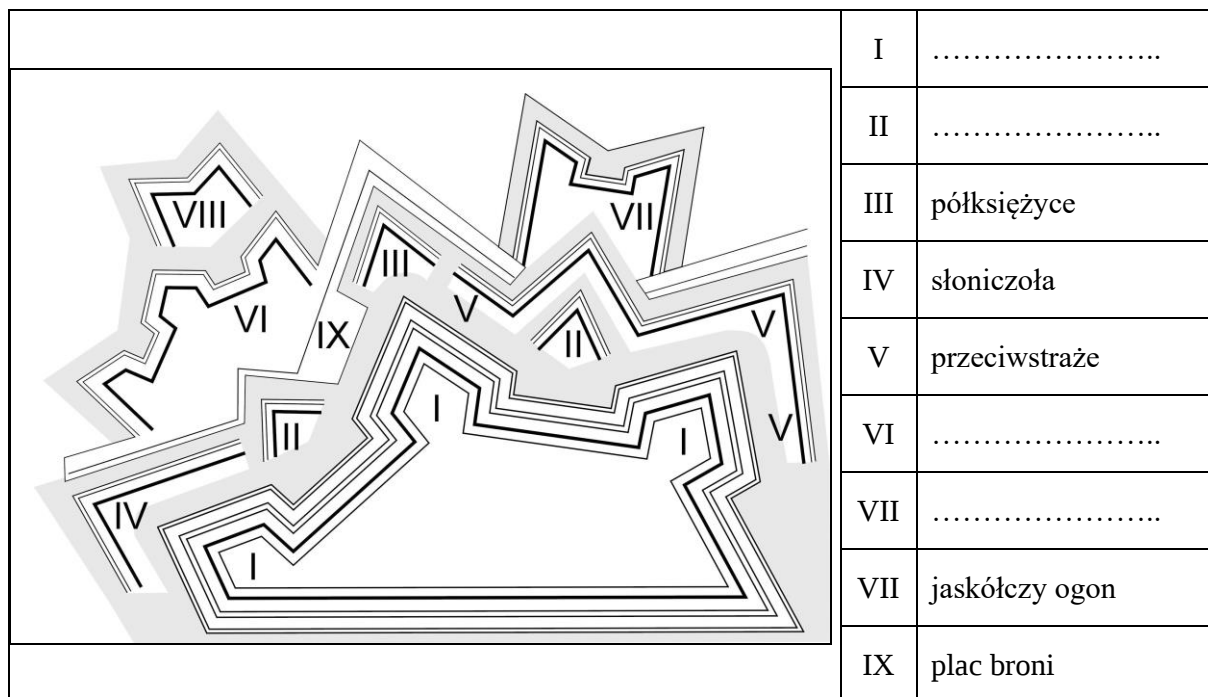
Fortyfikacje w Polsce – <http://www.fortress.hg.pl/home.htm>
Kwatera Główna Niemieckich Wojsk Lądowych – www.mamerki.com
Lubuskie Muzeum Wojskowe – <http://free.polbox.pl/l/leszekch/>
Mazurskie fortyfikacje – <http://boyen.prv.pl/>
Muzeum Barwy i Oręża „Arsenał” w Zamościu – <http://www.muzeum-zamojskie.one.pl/html/ars.html>
Muzeum Lotnictwa Polskiego – <http://www.muz-lotnictwa.krakow.pl/>
Muzeum Powstania Warszawskiego – <http://www.1944.pl/>
Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą – <http://www.e-sochaczew.pl/muzeum/>
Portal Militarno-Historyczny – <http://www.militarni.pl/>
Portal Miłośników Fortyfikacji – <http://www.bunkrowiec.com/>
Stowarzyszenie na rzecz Zabytków Fortyfikacji „Pro Fortalicium” – <http://www.profort.org.pl/menu.htm>
Twierdza Modlin – <http://www.twierdzamodlin.pl/>
Twierdza Srebrna Góra – <http://www.srebrnagora.com.pl/>
Twierdza Przemyśl – <http://republika.pl/twierdza11/>, <http://www.twierdzaprzemysl.za.pl/lt.htm>

W rozdziale wykorzystano: plany obiektów (Bogdanowski 1996), mapy (www.fortress.hg.pl), odznaczenia (pl.wikipedia.org/wiki/ordery_i_odznaczenia#odznaczenia_wojskowe).

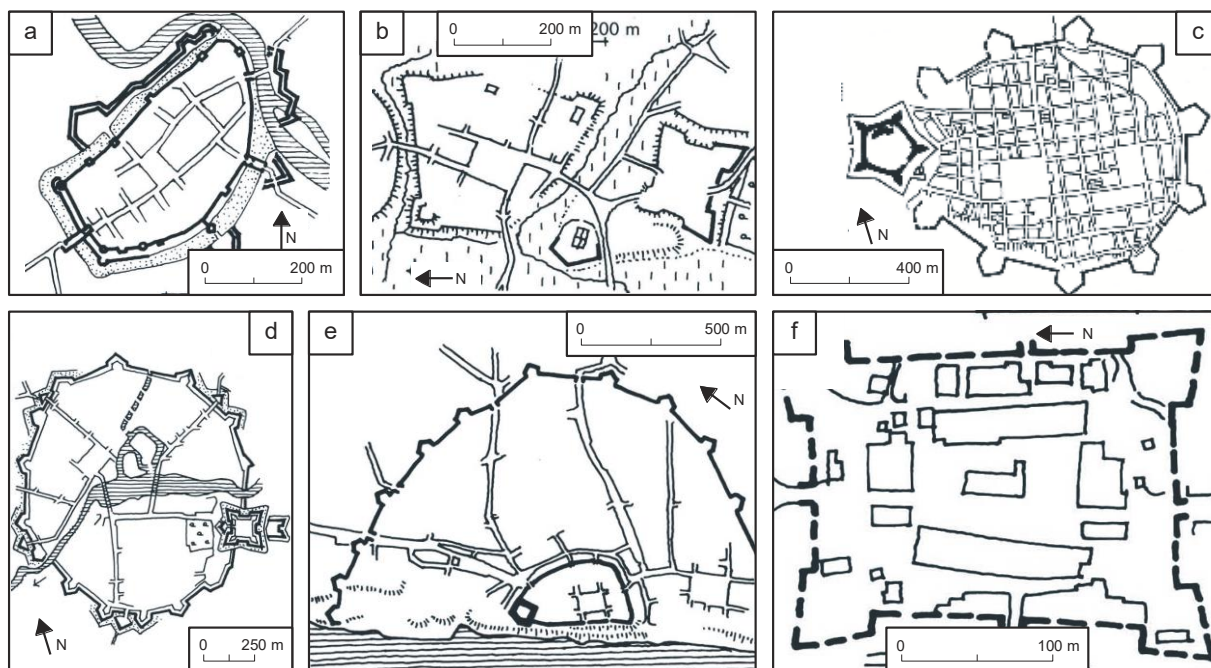
PYTANIA**1. Rozpoznaj narysy systemów obronnych:**

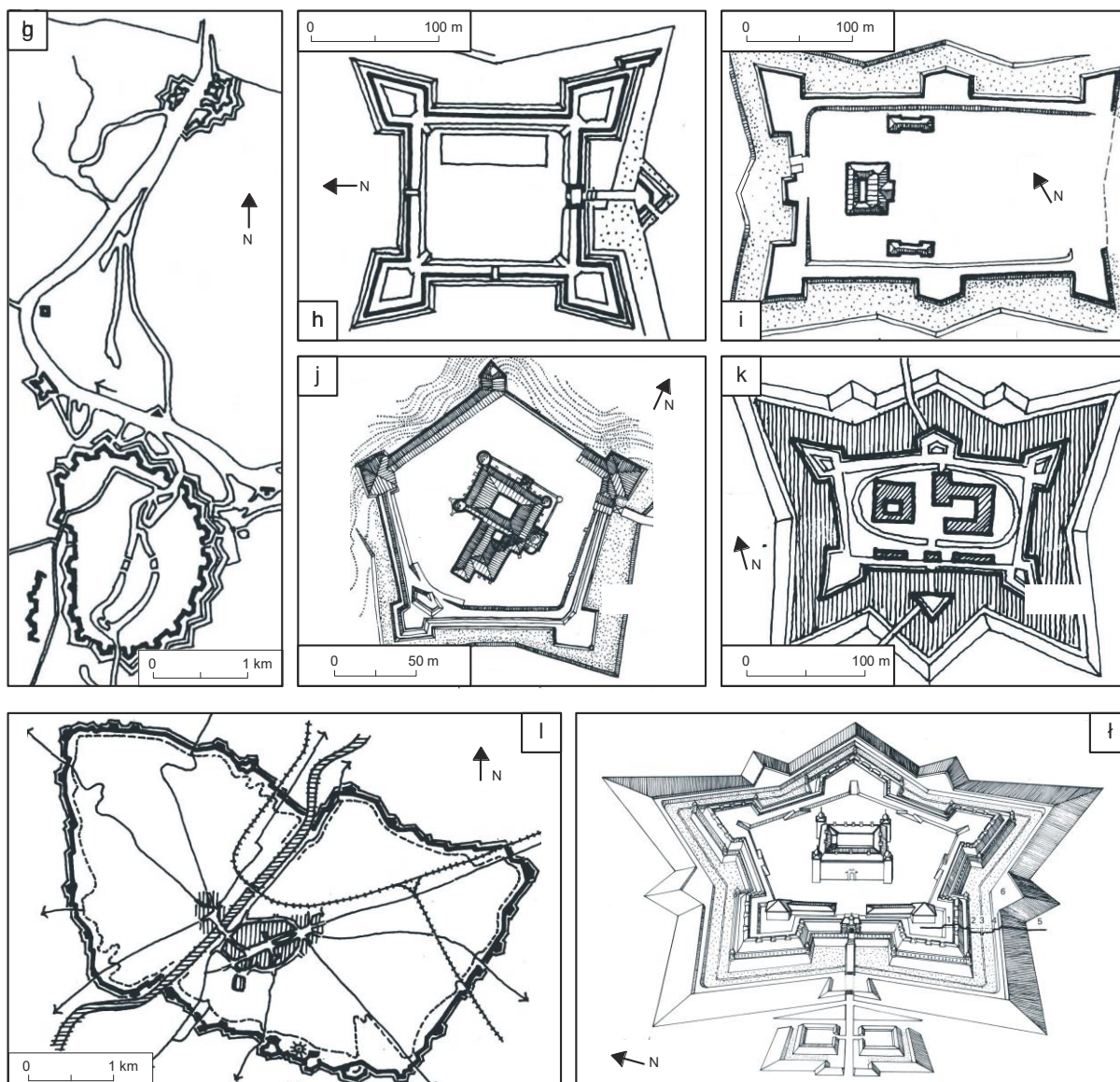
- a)
- b)
- c)
- d)

2. Rozpoznaj elementy w typowym narysie w systemie bastionowym:

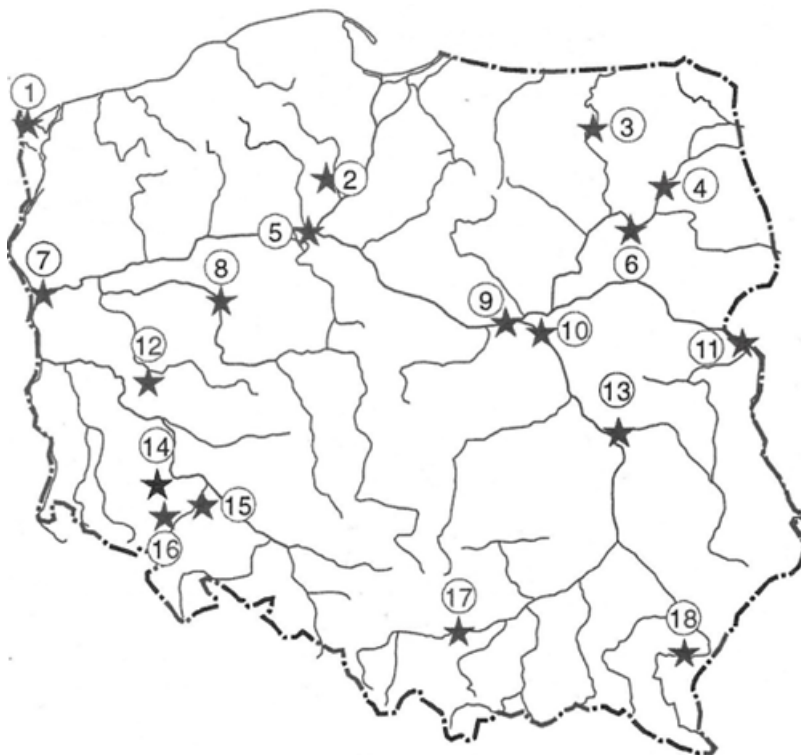
3. Na podstawie planów rozpoznaj obiekty obronne, które powstały w systemie bastionowym lub zostały w tym systemie przebudowane.

- a)
- b)
- c)
- d)
- e)
- f)
- g)
- h)
- i)
- j)
- k)
- l)
- m)

4. Rozpoznaj twierdze powstałe przed I wojną światową. Kto je zbudował?

5. Wskaż na mapie Polski liniowe obiekty wojskowe z II wojny światowej. Kto je zbudował?

Giżycki Obszar Warowny, Pozycja Odrzańska, Pozycja Lidzbarska (Trójkąt Lidzbarski), Odcinek Ufortyfikowany Wizna, Umocnienia Warty (Przedmoście Koło, Linia Warty i Widadawki), Linia Mołotowa, Międzyrzecki Rejon Umocniony, Obszar Warowny Śląsk, Odcinek Ufortyfikowany Mława, Wał Pomorski, Rejon Umocniony Hel

6. Rozpoznaj obiekty opisane poniżej:

- a) Budowla obronna budowana przed bramami miejskimi w ufortyfikowanych miastach średniowiecznych, wznoszona w postaci okrągłych baszt wysuniętych poza obręb murów obronnych, połączonych krytym korytarzem w celu utrudnienia podejścia i osłonięcia bramy.
- b) W dawnej fortyfikacji pięciokątne dzieło fortyfikacyjne wznoszone na załamaniach obwałowania twierdzy w postaci masywu ziemnego odzianego murem, część zwrócona w stronę nieprzyjaciela nosi nazwę czoła, boczna zaś barku, część zwrócona w stronę wnętrza twierdzy to szyja. Na nich rozmieszczana była artyleria. Pierwsza tego typu budowla powstała w końcu XV w.
- c) Potoczna nazwa żelbetowego lub murowanego, biernego lub bojowego obiektu fortyfikacyjnego.
- d) Dosłownie: „małe miasto”. W dawnej fortyfikacji samodzielna twierdza panująca nad miastem lub prowincją. Później tak nazywano najstarszą część twierdzy fortowej (pierścieniowej), stanowiącej jej śródszaniec i rejon ostatecznego oporu. Z reguły tu mieściło się też dowództwo twierdzy.
- e) Główny element obrony (śródszaniec) w postaci jednej lub kilku połączonych, przeważnie 20-metrowych, baszt o potężnych kilkunastometrowych murach. Kształt najczęściej okrągły lub kwadratowy, nieraz zwężający się ku górze uskokami. Jeden z najlepiej zachowanych znajduje się w twierdzy srebrnogórskiej.
- f) Po łacinie oznacza – silny, w XVII i XVIII w. duże, zamknięte dzieło fortyfikacyjne, polowe lub stałe, przystosowane do samodzielnej obrony okrężnej.
- g) Zakryty ogniowy obiekt fortyfikacyjny (zakryte stanowisko ogniowe) o konstrukcji żelbetowej lub drewnianej, przeznaczony do prowadzenia ognia flankującego lub skośnego w dwóch przeciwnych kierunkach.
- h) Plac obozowy, na którym odbywano zbiórki, dzielono łup itp. Również wolny plac wewnątrz grodu (warowni), otoczony wokół zabudowaniami.
- i) Trójkątne dzieło fortyfikacyjne wznoszone przed obwodem twierdzy o narysie bastionowym lub poligonalnym. Wywodzi się z XVI-wiecznego dzieła fortyfikacyjnego. Miał za zadanie osłonę kurtyny i wsparcie bastionów lub zamaskowanie rozmieszczenia kojców. ...
- j) W dawnej fortyfikacji polowej zamkniętej dzieło fortyfikacyjne o narysie kolistym, kwadratowym lub wielobocznym, przystosowane do samodzielnej obrony. Polowe umocnienie ziemne z wałem i fosą, często w kształcie lunety z zamkniętą szyją. Stosowane od XVI w. do I wojny światowej. Opisana w jednym z utworów Adama Mickiewicza.
- k) Ziemne umocnienie polowe, składające się z wału i rowu, stosowane do końca XIX w. głównie w celu osłony stanowisk ogniowych artylerii. Występuje w tytule książki Aleksandra Kamińskiego.
- l) Ufortyfikowany punkt (rejon) przygotowany do obrony okrężnej, rozbudowany środkami fortyfikacji stałej, posiadający stałą załogę (garnizon), uzbrojenie i zapasy bojowe.

7. Podaj nazwy miejsc, w których rozegrały się następujące wydarzenia historyczne:

- a) Dawniej Polska Wojskowa Składowa Tranzytowa, ochroniana od 31 XII 1925 r. przez oddział wartowniczy liczący 182 ludzi m.in. z 4 moździerzami, 2 działami przeciwpancernymi i jedną armatą. Dnia 1 IX 1939 r. załoga pod dowództwem mjr. Henryka Sucharskiego, zaatakowana o godz. 4.45 przez niemieckie formacje lądowe, lotnictwo oraz flotę morską (pancernik Schleswig-Holstein), a także 2 torpedowce, broniła się do 7 IX 1939 r. do godz. 10.15 i skapitulowała.

- b) W lutym 1813 r. twierdzę zaatakował gen. I. Paskiewicz (10 tys. Rosjan). Broniło go 4 tys. Polaków oraz 1500 Francuzów, Sasów i Wirtemberczyków. Obroną dowodził początkowo polski gen. F. Kossecki, następnie gen. H. Daendels. Twierdza skapitulowała 1 XII 1813 r. Podczas powstania listopadowego (1830–1831) twierdza kapitulowała dopiero po całkowitym jego załamaniu się 9 X 1831 r.
- Podczas I wojny światowej pod dowództwem komendanta gen. Bobyra zaatakowana została 10 VIII 1915 r. przez 80-tysięczną armię niemiecką gen. Besselera i skapitulowała 20 VIII tego roku. Podczas II wojny światowej oblegały ją od 10 IX oddziały niemieckie X Armii. Obrońcami twierdzy byli: płk Młodzianowski i gen. S. Małachowski, a następnie gen. Thommee, by poddać się dopiero w dzień po kapitulacji Warszawy 29 IX 1939 r. z powodu braku amunicji, medykamentów i żywności. Wyzwolona w nocy 18 I 1945 r.
- c) W latach 1934–1936 Niemcy na powierzchni ok. 18 tys. ha urządzili wielki poligon, który nazwali Gross Born. Szkoliły się tu m.in. jednostki pancerne gen. Guderiana i Africa Korps gen. Rommla. W 1945 r. niemal bez walk poligon zajęła Armia Czerwona i... zaadaptowała niezniszczoną bazę artylerii Wehrmachtu na własne potrzeby. Wkrótce wzniesiono kolejne obiekty militarne, w tym również baterię rakiet dalekiego zasięgu z głowicami jądrowymi. Przez prawie pięćdziesiąt lat była to radziecka enklawa – ściśle tajny obszar niezaznaczany na mapach. Mieszkało tu kilkadziesiąt tysięcy osób: żołnierze i ich rodziny. Miasto i poligon Rosjanie opuścili dopiero w 1992 r.
- d) Stara twierdza, która wytrzymała oblężenie wojsk kozackich (1659 r.), szwedzkich (1656 r.), dwukrotnie wojsk siedmiogrodzkich J. Rakoczego (1657 r.) i Tatarów (1672 r.). W czasie I wojny światowej była oblegana dwukrotnie w 1914 i 1915 r. i zdobyta przez wojska rosyjskie. Również w 1915 r. w maju oblężona przez wojska niemieckie oraz austriackie, skapitulowała w czerwcu. W czasie kampanii wrześniowej broniła się jedynie 4 dni. Wyzwolono twierdzę po walkach 15–17 VII 1944 r.

8. Wyjaśnij pojęcia i skróty:

- a) zęby smoka –
- b) MRU –
- c) BAS –
- d) *Riese* –
- e) Panzerwerk –
- f) mur Carnota –
- g) poterna –

9. Jakie muzea wojskowe znajdują się w tych miejscowościach?

- a) Warszawa –
- b) Kraków –
- c) Kołobrzeg –
- d) Drzonów –
- e) Gdynia –
- f) Skarżysko-Kamienna –
- g) Kutno/Sochaczew –
- h) Poznań –
- i) Wrocław –
- j) Zdbice –
- k) Legnickie Pole –
- l) Zamość –

10. Jakie ciekawe obiekty militarne znajdują się w:

- a) Mamerki –
- b) Walim –
- c) Strękowa Góra –
- d) Jeleń, Konewka –
- e) Węgierska Górka –
- f) Rąbka k. Łeby –
- g) Woroniec k. Białej Podlaski –
- h) Świnoujście –
- i) Srebrna Góra –
- j) Strzyżów –

11. Uzupełnij tabelę charakteryzującą najważniejsze bitwy na obecnych ziemiach Polski:

	Rok	Miejscowość/Miejsce	Opis i skutki bitwy
a)		Cedynia	
b)			Bolesław Krzywousty pokonuje wojska cesarza niemieckiego Henryka V (rezygnuje z roszczeń do Polski)
c)	1241		
d)		Płowce	
e)	1410		
f)		Byczyna	
g)	1627		
h)		Jasna Góra	
i)			Powstanie kościuszkowskie. Zwycięski atak kosynierów na artylerię zmusza Rosjan do odwrotu. Wybuch powstanie w Warszawie
j)		Maciejowice	
k)		Olszynka Grochowska	
l)			Powstanie listopadowe. Atak artylerii J. Bema ratuje polskie oddziały przed zupełnym rozbiem
m)	1920		
n)		Góra św. Anny	
o)			Pierwsze starcie II wojny światowej – 7-dniowa obrona polskiej placówki przez 182-osobowy oddział mjr. H. Sucharskiego
p)			Polskie Termopile. Kpt. Władysław Raginis wysadza się w bunkrze
q)		Kutno, Sochaczew	
r)			Ostatnia bitwa kampanii wrześniowej
s)		Studzianki Pancerne	
t)			Walki 1 Dywizji Piechoty im. T. Kościuszki o sforsowanie Odry

12. Rozszyfruj niemieckie nazwy obiektów wojskowych. Jak one brzmią po polsku?

- a) Festungfront Oder-Warthe Bogen —
- b) Pommernstellung —
- c) OKH Mauerwald —
- d) HFQ Wolfsschanze —
- e) Anlage Süd —

13. Co to za pomniki? Jakie wydarzenia historyczne upamiętniają?

	
a)	b)
	
c)	d)

e)

f)

g)

h)

i)

j)

14. Prawda (P) czy fałsz (F)?

- a) Koszary w twierdzy Modlin to najdłuższy budynek w Europie o długości prawie 2,5 km – ...
- b) We wrześniu 1939 r. Polacy wysadzili w powietrze umocnienia pod Chałupami, tak iż Hel czasowo stał się wyspą – ...
- c) Budowa twierdzy Brześć związana była z przeniesieniem miasta o kilka kilometrów na wschód i przesiedleniem 10 tys. mieszkańców – ...
- d) W 1923 r. odnaleziono dwóch jeńców rosyjskich uwięzionych w wysadzonym przez Austriaków osiem lat wcześniej forcie XIII w Bolestraszcach (twierdza Przemyśl) – ...
- e) Jednym z najciekawszych obiektów pierścienia zewnętrznego twierdzy Kraków jest fort Kościuszko, na którego dziedzińcu wznosi się Kopiec Kościuszki – ...
- f) Efektem podziału Górnego Śląska po I wojnie światowej było powstanie wzdłuż granicy dwóch linii umocnień: niemieckiej – zwanej Pozycją Górnośląską i polskiej – określanej mianem Obszar Warowny Śląsk – ...
- g) W Ślesinie znajduje się jedyny w Polsce Łuk Triumfalny, wzniesiony w 1811 r. przez mieszczan na cześć Napoleona Bonaparte – ...
- h) Nazwy bastionów giżyckiej twierdzy pochodzą od imion generała von Boyena (Herman, Leopold, Ludwig) i rodowej dewizy (Miecz, Prawo, Światło) – ...
- i) W czasie agresji na Polskę kwatera główna Hitlera mieściła się w specjalnym pociągu o kryptonimie „Ameryka” – ...
- j) Pod twierdzą kłodzką znajduje się prawdziwy labirynt chodników kontrminerskich (o łącznej długości ponad 40 km), z których część udostępniona jest do zwiedzania – ...
- k) Na liście Pomników Historii znajdują się m.in. Twierdza Srebrnogórska oraz pola bitew na Westerplatte i pod Racławicami – ...
- l) Od 1998 r. w twierdzy Przemyśl organizowane są Wielkie Manewry Szwejkowskie – ...

15. Często na ziemiach polskich rozstrzygały się wydarzenia istotne dla innych państw. Jakie bitwy rozegrały się w wymienionych miejscowościach? Kto z kim walczył?

- a) Kaczawa –
- b) Pułtusk –
- c) Tannenberg –
- d) Osowiec –
- e) Gorlice –
- f) Dukla –

16. Uzupełnij tekst o galicyjskich cmentarzach wojennych:

W 1914 r. ofensywa armii rosyjskiej zepchnęła wojska (a) na linię Karpat. Krwawe walki w górskim terenie trwały prawie pół roku, a szala zwycięstwa przechylała się raz na jedną, raz na drugą stronę. Na początku maja 1915 r. niespodziewany kontratak wojsk austriacko-węgierskich i niemieckich doprowadził do przerwania frontu pod (b) i zmusił Rosjan do ostatecznego odwrotu. Była to przełomowa operacja na froncie wschodnim.

Jeszcze w trakcie walk władze austriackie powołały specjalny (c) (*K.u.K. Kriegsgräber-Abteilung*). Jego pracownicy podzieleni byli na trzy zespoły: Oczyszczania Pobojoisk, (d) i Budowy Cmentarzy. Obszar Galicji Zachodniej podzielono na (e) okręgów cmentarnych,

w których powstało (f) cmentarzy. Pochowano na nich ponad 60 tys. poległych żołnierzy obu armii, większość po ekshumacji z tymczasowych mogił. W miarę możliwości dokonywano identyfikacji zwłok, a dane zapisywano w trzech kartotekach: A – dla każdego cmentarza osobno, B – alfabetyczny spis poległych, C – lista strat walczących jednostek.

Budowa cmentarzy w niedostępnym, górskim terenie była wielkim przedsięwzięciem logistycznym. Na czele każdego z okręgów cmentarnych stał (g), który wybierał lokalizację nekropolii, rozwiązywał problemy własnościowe, budowlane i transportowe, a także opracowywał koncepcję artystyczną nekropolii.

Plany cmentarzy są zazwyczaj symetryczne – mają kształt (h). Pośrodku umieszczano – duży krzyż, postument, pomnik czy sarkofag z wierszowaną inskrypcją ku czci obrońców ojczyzny, ale też wyrazami szacunku dla wroga.. Cmentarz otoczony był najczęściej kamiennym murem z daszkiem, parkanem lub balustradą. W ogrodzeniu umieszczano reprezentacyjne wejście: ozdobną bramę ze słupami lub pylonami. Z centralnie położonym monumentem łączyła ją ozdobna aleja tworząca główną oś kompozycyjną.

Groby żołnierzy były proste i skromne. Wieńczyły je jednakowe żeliwne lub kamienne krzyże lub stele, różniące się jedynie nazwiskami poległych i symbolami religijnymi. Często po jednej stronie cmentarza chowano żołnierzy austro-węgierskich, po drugiej – armii carskiej. W obu kwaterach można odszukać (i) nazwiska.

Kierownikiem okręgu I był wybitny słowacki architekt (j). Zaprojektował on ponad 30 nekropolii w tzw. stylu (k). Harmonijnie łącząc drewno z kamieniem wznosił cmentarze w kształcie grodów, ozdabiał je gontynami, wykorzystywał ludowe ornamenty.

Najbardziej znane galicyjskie cmentarze wojenne znajdują się w (l).

17. Rozpoznaj polskie odznaczenia wojskowe:

		
a)	b)	c)

		
d)	e)	f)

ODPOWIEDZI

- a) poligonalny, b) bastionowy, c) bastejowy, d) kleszczowy.
- I – główny obwód obronny, II – raweliny, VI – korona, VII – rogi.
- a) Braniewo, b) Sieniawa, c) Brody, d) Słuck k. Mińska, Białoruś, e) Warszawa, f) Nowe Strzeliska, g) Gdańsk, h) Złoczów, obwód lwowski, Ukraina, i) Pilica, j) Wiśnicz, k) Łowicz, l) Przemyśl, m) Łańcut.
- I – pruskie: 1. Świnoujście, 2. Grudziądz, 3. Giżycko, 5. Toruń, 7. Kostrzyn, 8. Poznań, 12. Głogów, 14. Srebrna Góra, 15. Nysa, 16. Kłodzko.
II – rosyjskie: 4. Osowiec, 6. Łomża, 9. Modlin, 10. Warszawa, 11. Brześć, 13. Dęblin.
III – austriackie: 17. Kraków, 18. Przemyśl.
- I – niemieckie: 1. Pozycja Odrzańska, 2. Międzyrzecki Rejon Umocniony, 3. Wał Pomorski, 4. Pozycja Lidzbarska (Trójkąt Lidzbarski), 5. Giżycki Obszar Warowny.
II – polskie: 6. Rejon Umocniony Hel, 7. Odcinek Ufortyfikowany Mława, 8. Odcinek Ufortyfikowany Wizna, 9. Umocnienia Warty (Przedmoście Koło, Linia Warty i Widawki), 10. Obszar Warowny Śląsk.
III – radzieckie: 11. Linia Mołotowa (Brzeski, Sowiecki i Grodzieński Rejon Umocniony), 12. Linia Mołotowa (Rawsko-Ruski i Przemyski Rejon Umocniony).
- a) barbakan, b) bastion, c) bunkier, d) cytadela, e) donjon/donżon, f) fort, g) kaponiera, h) majdan, i) rawelin, j) reduta, k) szaniec, l) twierdza.
- a) Westerplatte, b) Modlin, c) Borne Sulinowo, d) Przemyśl.
- a) betonowe zapory przeciwczołgowe w kształcie graniastosłupów, b) Międzyrzecki Rejon Umocniony (niem. *Festungsfront Oder-Warthe Bogen* – Ufortyfikowany Front Łuku Odry i Warty), c) Bateria Artylerii Stałej (budowane po II wojnie światowej na wybrzeżu Bałtyku),

- d) (niem. *olbrzym*) – kryptonim największego projektu górniczo-budowlanego hitlerowskich Niemiec, rozpoczętego w 1943 r. i niedokończonego w Górach Sowich (m.in. Włodarz, Rzecznka, Osówka) oraz na zamku Książ, e) (niem. *dzieło pancerne*) – nazwa wprowadzona przez Niemców w 1939 r. w celu zmylenia obcych wywiadów, oznaczała każdy schron bojowy z kopułą pancerną (nawet obserwacyjną!), f) wolno stojący mur obronny ze strzelnicami broni ręcznej zlokalizowany na stoku wału lub w rowie fortecznym, g) podziemny korytarz łączący ze sobą poszczególne elementy fortyfikacji i umożliwiający komunikację między nimi.
9. a) Muzeum Wojska Polskiego, Muzeum Powstania Warszawskiego, b) Muzeum Lotnictwa Polskiego, c) Muzeum Oręża Polskiego, d) Lubuskie Muzeum Wojskowe, e) Muzeum Marynarki Wojennej, Muzeum Okręt „Błyskawica”, f) Muzeum im. Orła Białego, g) Muzeum Bitwy nad Bzurą/Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą, h) Wielkopolskie Muzeum Wojskowe, Oddział Muzeum Narodowego w Poznaniu, i) Muzeum Militariów, j) Skansen Bojowy I Armii Wojska Polskiego, k) Muzeum Bitwy Legnickiej, l) Muzeum Barwy i Oręża „Arsenał”, oddział Muzeum Zamojskiego w Zamościu.
10. a) 30 bunkrów Kwatery Głównej Niemieckich Wojsk Lądowych, b) Walim = Rzecznka – jeden z kilku kompleksów tajemniczych sztolni w Górach Sowich wybudowanych w ramach niemieckiego programu *Riese* (Olbrzym), c) ruiny schronu, w którym wysadził się w powietrze kpt. Władysław Raginis, d) naziemne schrony kolejowe tworzące kompleks *Anlage Mitte* (Instalacja Centrum) – siedzibę sztabu Armii Środek, e) zespół pięciu schronów bojowych (największy tradytor artyleryjski „Waligóra”), w zamierzeniach: najsilniejszy polski punkt oporu na granicy południowej, izba pamięci w schronie „Wędrowiec”, f) jedna z wielu na wybrzeżu wyrzutni rakiet V1 i V2, g) „Cień Latającej Fortecy” – Pomnik Lotników Amerykańskich odsłonięty w 2000 r. w miejscu zestrzelenia amerykańskiego bombowca B-17 (pomnik ma oryginalny kształt naturalnej wielkości ogona i zarysu samolotu na ziemi), h) twierdza fortowa, której zwiedzanie ma charakter szkolenia rekrutów w pruskiej armii, i) twierdza na przełęczy Srebrnogórskiej uważana za największą tego typu budowlę górska w Europie, centralny Donżon składa się z 4 cylindrycznych wież połączonych kurtynami, na jego terenie mieści się Forteczny Park Kulturowy, j) tunel kolejowy pod Żarnowską Górą.
11. a) 972 r., pogrom wojsk margrabiego Hodona przez Mieszka I i Czcibora, b) 1109 r., Psie Pole, c) Legnickie Pole, klęska Polaków w bitwie z Tatarami (Mongolami) pod dowództwem Batu-chana. Śmierć Henryka Pobożnego – upadek monarchii Henryków Śląskich, d) 1331 r., zwycięstwo Władysława Łokietka nad Krzyżakami, którzy jednak utrzymali Kujawy; po mediacji papieskiej rozejm na warunkach *status quo*, e) Grunwald, największa bitwa średniowiecznej Europy. Kulminacja wielkiej wojny z Zakonem Krzyżackim. Zwycięstwo wojsk polsko-litewskich Władysława Jagiełły i Witolda. Śmierć Wielkiego Mistrza Ulricha von Jungingena, nieudane oblężenie Malborka. Niewielkie skutki polityczne: powrót Żmudzi do Litwy, a Ziemi Dobrzyńskiej do Polski (pokój w Toruniu), f) 1588 r., zwycięstwo Jana Zamoyskiego nad austriackim arcyksięciem Maksymilianem (wzięty do niewoli). Wybór na króla Zygmunta III Wazy, g) Oliwa, Wojna ze Szwecją (1621–1629). Bitwa morska. Zakończony sukcesem atak polskich okrętów na okręty szwedzkie (przerwanie blokady Gdańska), h) 1655 r., Nieudane oblężenie klasztoru na Jasnej Górze przez Szwedów – punkt zwrotny „potopu”, i) 1794 r., Racławice, j) 1794 r., powstanie kościuszkowskie. Wojska rosyjskie pod dowództwem Iwana Fersena otaczają Polaków i biorą do niewoli T. Kościuszkę, k) 1831 r., powstanie listopadowe. Zacięte walki piechoty. Po ranieniu J. Chłopickiego Polacy wycofują się ku Warszawie, l) 1831 r., Ostrołęka, m) Ossów, Radzymin, wojna polsko-bolszewicka. „Cud nad Wisłą” – zwycięska kontrofensywa wojsk polskich pod dowództwem J. Piłsudskiego ratująca Warszawę i odmieniająca losy wojny, n) 1921 r., zacięte walki z Freikorsem – największa bitwa III powstania śląskiego. Korzystniejszy dla

- Polski podział Śląska, o) 1939 r., Westerplatte, p) 1939 r., Wizna, q) 1939 r., bitwa nad Bzurą. Jedyna we wrześniu 1939 r. ofensywa wojsk polskich, r) 1939 r., Kock i Wola Gułowska, s) 1944 r., ciężkie walki 1. Brygady Pancerniej im. Bohaterów Westerplatte oraz 2. i 3. Dywizji Piechoty 1 Armii Wojska Polskiego o utrzymanie przyczółka warecko-magnuszewskiego. Największa polska bitwa pancerna na froncie wschodnim, t) 1945 r., Siekierki.
12. a) Ufortyfikowany Front Łuku Odry i Warty (Międzyrzecki Rejon Umocniony), b) pozycja Pomorska (Wał Pomorski), c) Kwatera Główna Niemieckich Wojsk Lądowych Mamerki, d) Główna Kwatera Führera Wilczy Szaniec, e) Instalacja Południe – zespół schronów Grupy Armii Południe na Rzeszowszczyźnie (m.in. schrony kolejowe Stępina-Cieszyna, tunel kolejowy pod Żarnowską Górą w Strzyżowie).
13. a) Racławice – pomnik Wojciecha Głowackiego – Bartosza – szturm kosynierów w 1794 r., b) Bolesławiec – pomnik gen. M. Kutuzowa, c) Sarnaki – pomnik rakiety V2 odnalezionej przez AK i przetransportowanej do Londynu, d) uroczysko Wykus k. Wąchocka – pomnik partyzantów z oddziałów „Ponurego” i „Nurta”, e) Porytowe Wzgórze – pomnik upamiętniający największą bitwę partyzancką na ziemiach polskich, f) Katowice – Pomnik Powstańców Śląskich w Katowicach, g) Warszawa – Pomnik Lotnika, h) Borne Sulinowo – Ręka z pepeszą – pomnik radzieckiego żołnierza, i) Woroniec (k. Białej Podlaski) – „Cień latającej fortecy” – Pomnik Amerykańskich Lotników w miejscu upadku bombowca B-17, który został zestrzelony najdalej od amerykańskich baz, j) Warszawa – Pomnik Małego Powstańca.
14. Wszystkie zdania są prawdziwe!
15. a) bitwa nad Kaczawą (Katzbach) – 26 sierpnia 1813 r. – jedno z trzech zwycięstw (obok bitew pod Płakowicami/Plagwitz i Gryfowem/Greifenberg), które zadecydowały o ostatecznym wyparciu ze Śląska wojsk napoleońskich przez Prusaków, b) zwycięstwo wojsk napoleońskich nad rosyjskimi w 1806 r., upamiętnione na Łuku Triumfalnym w Paryżu, c) ob. Stębark – bitwa rosyjsko-niemiecka w ramach operacji wschodniopruskiej w 1914 r., 8 Armia pod dowództwem gen. P. von Hindenburga i gen. Ludendorffa pokonała 2. Armię gen. A. Samsonowa, zwycięstwo to propaganda niemiecka przedstawiała jako „rewanż” za stoczoną w 1410 r. bitwę pod Grunwaldem, d) „rosyjskie Verdun” – długotrwała (29.01–9.08.1915 r.) obrona garnizonu rosyjskiego przed atakami niemieckimi (w tym artylerii moździerzowej i gazów bojowych), ewakuacja na rozkaz dowództwa frontu, e) po czteromiesięcznych krwawych walkach pozycyjnych wojska austro-węgierskie 2 maja 1915 r. przerwały front rosyjski, f) bitwy o Przełęcz Dukielską: podczas I wojny światowej powstrzymanie i odparcie wojsk carskich przez austro-węgierskie (1914–1915), podczas II wojny światowej tzw. operacja dukielsko-preszowska (IX–X 1944) – ciężkie walki Armii Czerwonej i Korpusu Czechosłowackiego z Niemcami („Dolina Śmierci”).
16. a) austro-węgierskie, b) Gorlicami, c) Cesarsko-Królewski Oddział Grobownictwa Wojennego, d) Ewidencji Poległych, e) 11, f) 388 (oprócz nich powstało jeszcze 13 cmentarzy zbudowanych przez wojskowe komendy rejonowe), g) oficer o wykształceniu inżynierskim lub artystycznym, h) kwadratu, prostokąta, krzyża, okręgu lub elipsy, i) polskie, j) Dušan Jurkowić, k) starostwiańskim, l) przykładowo: okręg I Żmigród – na Przełęczy Małastowskiej, na Rotundzie, w Uściu Gorlickim i Krempnej, okręg III Gorlice – w Gorlicach, Ropicy Górnej, Łosiach.
17. a) Order Wojenny Virtuti Militari, Krzyż Złoty, b) Krzyż Walecznych, c) Order Krzyża Grunwaldu, I klasy, d) medal „Zasłużonym na Polu Chwały”, e) Warszawski Krzyż Powstańczy, f) medal „Za udział w wojnie obronnej 1939”.